

Карікова Н. М.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

ПУРИСТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. СУЛИМИ НА ВНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Анотація. У статті висвітлено один із найважливіших періодів розвитку української літературної мови – 20-ті рр. минулого століття, коли українська мова, набувши статусу офіційної, нарешті отримала можливість розвиватися природним шляхом. Саме тоді на території України, що входила до складу УСРР, розпочався так званий процес українізації, коли весь державний апарат переводився на українську мову, а держслужбовці мали скласти іспит на знання офіційної мови. Стаття присвячена Миколі Сулимі, відомому харківському науковцю, якого Ю. Шевельов уважав за «поміркованого пуриста» (також і О. Синявського, О. Курило, В. Ганцова та інших). Мета статті полягає у висвітленні поглядів М. Сулими стосовно вноормування української літературної мови 1920-х рр., яка в ту пору вирізнялася своєю неусталеністю й браком кодифікованих форм. Довготривалий і складний процес уноормування тогочасної української літературної мови віддзеркалений у багатьох мовознавчих студіях авторитетних науковців. Микола Сулима, визначивши сенсом життя служіння українській мові, присвятив значну кількість своїх праць питанню чистоти й правильності рідної мови. Найвиразніше пуристичні погляди науковця простежуються в його мовознавчій студії «Українська фраза», що побачила світ у 1928 р. Застосувавши описовий та зіставний методи дослідження, ми визначили, що саме в цій праці М. Сулима виокремив «найхарактеристичніші» риси української мови, які, на його думку, слід було зберегти й завести в норму. Як з'ясовано, свої наукові погляди він ґрунтував на чіткому розумінні того, що розвиток української літературної мови можливий лише за однієї умови: в основі літературної мови має бути народна, «жива» мова, збережена в етнографічних пам'ятках і творах українських класиків. Зроблено висновок про те, що саме «жива» мова правила М. Сулимі за головний критерій у питанні вноормування тогочасної української літературної мови.

Ключові слова: М. Сулима, уноормування мови, українська літературна мова 20-х рр. минулого століття, «жива» українська мова.

Постановка проблеми. Від початку 20-х рр. минулого століття назва *Україна* поступово зникає з політичної мапи світу, бо, як відомо, найбільша частина українських земель тієї пори опинилася під владою більшовиків і, діставши від січня 1919 р. назву *Українська Соціалістична Радянська Республіка*, увійшла до складу Радянського Союзу. Решта українських етнічних земель була поділена між Польщею, Румунією та новоствореною Чехословаччиною.

В УСРР українська мова відразу набула офіційного статусу й почала бурхливо й невпинно розвиватися. Саме на цей період припадає так звана «доба українізації», хоча по суті то була

«доба дерусифікації». Більшовики, усвідомивши, що мова – то є «знаряддя комуністичної освіти трудових мас» [1, с. 314], дозволили українській мові зазвучати на повний голос у державних установах, закладах освіти, в армії, у церкві. З 1923 р., як писав І. Огієнко, «преса в Україні на 85% стала українською, а книжки видавалися переважно українською мовою. Театр скрізь став українським. Школи народні й середні перейшли на українську викладову мову, а в школі вищій частина кафедр (28%) українізувалися» [2]. Для переведення державного апарату на українську мову були організовані спеціальні курси українознавства, після завершення яких усі держслужбовці мали скласти іспит на знання офіційної мови.

Саме в цей період мовознавчі праці О. Синявського, В. Ганцова, О. Курило, В. Сімовича, М. Сулими, М. Гладкого, С. Смерчинського та інших стали міцним підґрунтям для вноормування тогочасної української літературної мови, яка до того понад кілька століть не мала сприятливих умов для свого природного розвитку. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує постать «несправедливо забутого» науковця Миколи Сулими, «одного з непересічних харківських україністів 1920-х рр.» [3].

Метою статті є висвітлення пуристичних поглядів Миколи Сулими на вноормування української літературної мови 20-х рр. минулого століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Микола Сулима був одним із тих мовознавців, хто не тільки дуже добре знав українську мову, а й любив і захищав її, намагався піднести на рівень розвинених європейських мов. Як відомо, запорукою успішного розвитку будь-якої цивілізованої країни є ґрунтовне вивчення своєї історичної спадщини, і Україна не становить винятку з цього правила, тому дослідження з історії української літературної мови є, як ніколи, на часі. Про творчість знаного науковця писали у своїх працях О. Горбач, Ю. Шевельов, С. Бевзенко та інші, проте фундаментальних досліджень, присвячених вивченню мовознавчого доробку М. Сулими, в українській лінгвістиці бракує. Тільки віднедавна українське мовознавство почало нарешті заповнювати ті лакуни, що утворилися внаслідок більшовицької мовної політики на Україні, яку вітчизняні науковці вже схарактеризували терміном «політика лінгвоциду». Наша стаття є спробою хоча б частки заповнити прогалини в українському мовознавстві 20–30-х рр. минулого століття.

Виклад основного матеріалу. Микола Федорович Сулима народився на Харківщині в 1892 р. в сім'ї священника. У 1918 р. здобув вищу освіту в Харківському університеті, навчаючись на історико-філологічному факультеті, згодом закінчив Варшавський університет. Декілька років М. Сулима вчителював у харківських середніх закладах освіти. Майже

за десять років (від 1922-го й до 1932 р.) він пройшов шлях від аспіранта при науково-дослідній кафедрі мовознавства до професора, керівника відділу при Харківському філіалі науково-дослідного інституту мовознавства. Викладав, окрім української мови, ще латину й грецьку. Як і більшість представників української інтелігенції, М. Сулима зазнав репресій під час чергової хвилі сталінського терору: у 1934 р. вченого було заарештовано вперше, після чого він вирішив «зникнути» з Харкова й податися на Крим до Севастополя. Там він працював редактором української газети [3]. Удруге Сулиму було заарештовано вже по війні й засуджено за антирадянську діяльність до страти. Проте смертний вирок замінили каторгою, яку він відбував у казахстанському таборі «Спаськ». Після смерті Сталіна в період «хрущовської відлиги» Миколу Сулиму було частково реабілітовано, проте повернутися в Україну йому так і не дозволили. Останні дні свого життя він провів у будинку престарілих у м. Ухта (Комі АРСР) [4, с. 89].

Бібліографія М. Сулими складається з 80 праць (припускаємо, що це не остаточна кількість праць, бо дослідницька робота триває й сьогодні). Його мовознавчий доробок умовно можна розподілити на три групи:

1) спостереження над мовою наших класиків (написав низку статей, присвячених дослідженню мови Т. Шевченка, Лесі Українки) і тогочасних письменників (достатньо розлогу розвідку присвятив авторській мові М. Хвильового, він же є автором статті про мову А. Тесленка й про мову «плужан» – дописувачів літературного альманаху «Плужанин»); предметом його зацікавлень стала мова вчителів і студентів, а також мова тодішньої преси;

2) праці нормативного характеру, що їх написано саме у 20-ті р. XX століття. «Українська фраза», яка побачила світ у 1928 р., є найвизначнішою студією науковця того періоду; сюди ж зараховуємо його численні статті, лекції з української мови (у тому числі шість лекцій з історії української мови); М. Сулима був також співавтором першої за радянських часів граматики української мови;

3) рецензії на праці авторитетних мовознавців (О. Синявського, О. Курило та інших).

На чому ж ґрунтувалися погляди М. Сулими щодо внорення української літературної мови 20-х рр. минулого століття? Відповідь на це запитання можна знайти в його статті «Регулятори й дисонатори української літературної мови» (1927 р.), де він пише, що «... базую укр. літературної (найширшого вжитку) мови може бути тільки народньо-масова стихія, зафіксована, напр., в етнографічних матеріалах і найскравіше виявлена у творах таких, напр., письменників, як Марко Вовчок, Арх. Тесленко, Ганна Барвінок» [5, с. 77]. Отже, «живу», народну мову М. Сулима визначав за головний критерій, який правив йому при встановленні норми. Іще одним критерієм він називав мову класиків, але знову ж таки з огляду на етнографічні матеріали [5, с. 77]. Показово, що критерії Сулими співзвучні з критеріями О. Синявського, які останній сформулював у 1931 р., назвавши їх «трьома китами», що на них «повинне стояти» наукове й практичне мовознавство: давня мова (історія), нова літературна мова й народна мова [6, с. 86].

Попри такий етнографічний підхід М. Сулима все ж таки не заперечував потреби «кувати», як тоді казали, нові слова на позначення конкретних предметів чи абстрактних понять і явищ, хоча при цьому слід було дотримуватися головного правила. Ось

як писав про це сам науковець: «Право літературного громадянства мають лише ті слова, що їх утворено в цілковитій згоді з системою народньої мови, цеб-то утворені слова повинні бути подібними до вже наявних слів» [7, с. 31]. Прихильно ставився він і до використання іншомовних слів, яким надавав право існування в українській літературній мові, бо «перш за все й найбільше їх уживається в науковій термінології» [7, с. 31]. Проте і їх варто було застосовувати, як слушно зауважував науковець, лише за потреби. Саме за таку позицію Юрій Шевельов зараховував М. Сулиму до *поміrkованих пуристів*¹. До їх числа авторитетний славист відносив також О. Синявського, В. Ганцова, О. Курило, М. Наконечного, А. Ніковського. Другу течію, що отримала назву «*країні туристи*», репрезентували А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило (у ранніх працях), М. Гладкий, С. Смерчинський, В. Сімович, І. Огієнко [8, с. 110].

1927 р. з-під пера М. Сулими вийшла розвідка «З приводу наших мовних злиднів», яка привернула нашу увагу тим, що в ній науковець схарактеризував стан тогочасної української літературної мови щодо функціонування в ній прескриптивної й дескриптивної норм. На початку статті Сулима відразу піддав критиці мову вчителів, серед яких траплялася «страшенна сила просто неймовірних невігласів у справах мови», які до того ж ніяких граматики «не визнають і ніколи їх не студіювали; до творів українських письменників стосунків не мали», «до народньої мови не прислухались до-пуття...» [7, с. 26–27].

Далі науковець чітко сформулював умови, за яких українська літературна мова здатна стати взірцем для наслідування. Як зазначив М. Сулима, про «нормальну» якість літературної мови можна говорити лише тоді, коли мову внореновано на всіх рівнях мовної системи (від фонетичного до граматичного й правописного) і саме таку мову «репрезентує маса освічених людей». Показово, що вже в 1927 р. М. Сулима написав, що орфоепічні норми, так само як і орфографічні та граматичні, вже кодифіковано й узаконено, і тому, щоб не робити «багатьох отих ахових помилок», він радив студіювати граматики О. Курило («Початкова граMATика української мови», 1918 р.) й О. Синявського («Українська мова», 1923 р.). На той період тривала активна робота над усталенням українського правопису (у 1928 р., як відомо, постав так званий *скрипниківський*, або *харківський*, правопис), проте, як наголосив М. Сулима, навіть тричі усталений правопис не допоможе, якщо людина пише, наприклад, *великих, семеліткою, бабени казки, значиння, за вінятком, війна з Японією, маючіся книжки* й т. ін.² [7, с. 29–30].

Названі граматики він рекомендував студіювати й для засвоєння правил орфоєпії, щоб не вимовляти українські слова по-російському або по-польському, бо навіть «у театрах наших актори частенько говорять так, наче вони чужоземці, а не українці». Щоб не порушувати лексичних норм, М. Сулима радив читати «Словар української мови» Б. Грінченка, «Словник українсько-російський» А. Ніковського, «Словар російсько-український» М. Уманця й А. Спілки, «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена та інших авторів, а також академічний «Російсько-український словник» (т. 1).

¹ Пуризм (від лат. *purus* – «чистий») – свідоме прагнення мовознавців не допускати в рідну мову запозичень з інших мов.

² Головне завдання правопису М. Сулима вбачав у кодифікації вже усталених форм. «А взагалі майбутній «усталений» правопис не становитиме щось нове, – писав мовознавець у 1927 р., – переважне завдання його – канонізувати деякі факти, що досі йшли з дублетами» [7, с. 30].

Дотримуватися синтаксичних норм, наголошував М. Сулима, допомогли б такі книжки: «Курс українського язика» Гр. Іваніці, «Український язик» О. Снявського, «Українська мова. Практично-теоретичний курс» П. Горещького та Ів. Шалі, усі три видання «Уваг до сучасної української літературної мови» О. Курило, а також граматики української мови В. Сімовича та його ж таки «корисна й маленька книжечка» «На теми мови» [7, с. 31–32]. Показово, що названі книжки М. Сулима радив мати під рукою в кожній школі, щоб учительська мова позбулася нарешті таких форм, як «непонятні міста», «освободження селян», «суоставлення, продухи», «заключення», та іншого «мовного сміття» [7, с. 33].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують розмірковування М. Сулими про мовний пуризм, подані вже наприкінці статті. Він рясно цитує Г. Винокура, російського вченого, який чітко висловив свою думку щодо цього явища в мовознавчій праці «Культура язика. Очерки лингвистической технологии» (1925 р.). Як зазначив М. Сулима, він абсолютно погоджується з позицією свого колеги, бо також розуміє пуризм як культуру мови, як міцне підґрунтя для підвищення (або вдосконалення) нашої загальної лінгвістичної культури [7, с. 33].

Пуристичні погляди М. Сулими найяскравіше висвітлені в його студії «Українська фраза» (1928 р.). На той час існувала ціла низка контрверсійних питань, з приводу яких серед тогочасних мовознавців точилися жваві дискусії. Як писав М. Сулима, «у нас є й буде досить суперечок, непорозумінь», бо «нормування тих явищ – справа не короткого часу» [9, с. 140].

Одним із таких суперечливих питань було узгодження підмета з присудком, коли до складу підмета входять числівники *два, три, чотири*. Наприклад: «*Три шляхи докучи зійшлося*» і «*Три шляхи докучи зійшлися*». Так, Є. Тимченко визнавав тут тільки однину, О. Снявський і С. Смеречинський припускали як однину, так і множину, а О. Курило й В. Сімович уважали, що дієслово в таких реченнях може набувати або форми однини, або форми множини, хоча більш властиве для української мови використання все ж таки однини. На думку М. Сулими, дієслово-присудок у таких конструкціях має стояти в множині: «*В її очах стоять дві хрустальні росинки*» (М. Хвильовий); «*Невеликій три літа марно пролетіли*» (Т. Шевченко) [10, с. 27].

До числа спірних належало й питання про вживання відмінкової форми іменника, що входить до складу іменного присудка. Наприклад, «*це є факт*» і «*це є фактом*»; «*головна причина наших непорозумінь – різність поглядів*» і «*головною причиною наших непорозумінь є різність поглядів*» [9, с. 140]. Більшість тогочасних мовознавців уважала, що українській мові властива як форма «називного» відмінка, так і форма «орудного присудкового». Є. Тимченко писав навіть про те, що форми орудного відмінка «потроху випирають» форми прямого відмінка. М. Сулима вважав уживання таких конструкцій – дієслово-зв'язки *бути* у формі теп. часу + іменник у формі орудного відмінка – за полонізм і не рекомендував заводити їх у норму³.

Одним із дразливих питань під ту пору було й використання дієслово-зв'язки *бути* в безпідметових реченнях

з неособовими формами на *-но, -то*, а також уживання в таких конструкціях орудного відмінка на позначення дійової особи, як-от: «*безпритульність було / буде ліквідовано нами*» і «*безпритульність ліквідовано*». Так, О. Курило рішуче заперечувала орудний «діяльника» в безособових реченнях на *-но, -то* (щоправда, згодом її думка змінилася на протилежну). В. Сімович, М. Гладкий, С. Смеречинський так само вважали фрази на кшталт «*владю вжито таких заходів*», «*мною написано книжку*» помилковими. Проте О. Снявський припускав уживання таких форм (хоча з часом його позиція також зазнала змін). В «Українській фразі» М. Сулима чітко висловив свою думку щодо цього питання: «...при дієслівних формах-присудках на *-но, -то* у народній українській фразі не буває (це – закон) орудного діяльника» [10, с. 79]. Так само категорично він висловився й проти дієслова-зв'язки *бути*, зазначивши, що «українській мові аж ніяк не властиві такі фрази, де до присудків на *-но, -то* бувають додаткові форми помічного дієслова „було“ й „буде“» [10, с. 80].

Менш контрверсійним було питання про вживання займенників *которий, який, що* в сполучниковій функції. Наприклад, «*це той парубок, що він на скрипку грає*» і «*це той парубок, який (котрий) на скрипку грає*». У 1932 р. С. Смеречинський констатував майже абсолютну згоду між українськими мовознавцями в цьому питанні: «Велика більшість дослідників, як західних (галицьких), так і наддніпрянських, цілком певно говорять за перевагу *що* над *которий, який* у функції чисто відносних сполучників» [11, с. 97]. Проте деякі мовознавці (В. Сімович, М. Грунський, Г. Сабалдир) усе ж таки визнавали за *которий / котрий, який* значення сполучника. М. Сулима щодо цього писав так: «Сполучування постпозитивних релятивних речень із їхнім головним словом *що* <...> становить собою найхарактернішу особливість української фрази». Саме такий спосіб він пропонував уважати за літературну норму й «забракувати неукраїнські способи з *котрий і який*» [10, с. 60].

На увагу заслуговують, на нашу думку, також інші погляди М. Сулими щодо вноормування тогочасної української літературної мови, висвітлені в його студії «Українська фраза». Особливо цінними вони є з огляду на етнографічний підхід науковця.

Так, під час визначення роду деяких запозичених іменників М. Сулима пропонував керуватися таким правилом: «Слова на *-ум (-юм)*, позичені з латинської мови, в українській літературній мові мають належати до чоловічого роду, напр.: *багатий акваріум, небезпечний індивідуум, суворий кольоквіюм*...»; до жіночого роду він відносив такі слова: *абрикоса, аналіза, бензина, візита, кляса, конверта, контролю, криза, теза, туалета, парада, оркестра, фаза, фасада, шоколада* та інші. Сулима вагався щодо визначення роду тільки двох іменників: *метод(а), програм(а)*, бо в тодішній мовній практиці ще не усталася під ту пору якась одна форма вживання [10, с. 8–9].

Для творення ступенів порівняння прикметників не варто, на думку М. Сулими, застосовувати слова *більш, найбільш і самий*, бо то є вплив російської мови. Отже, замість «*придумаєм кару ще більш жорстоку*» треба «*кару жорстокішу*», замість «*популярність твору <...> потребує ще більш досконалої художньої форми*» треба «*потребує досконалішої художньої форми*», замість «*найбільш відповідальний і рішучий переломний момент*» треба «*найвідповідальніший*...» тощо [10, с. 49–51].

³ Принагідно зауважимо, що С. Смеречинський, якого Ю. Шевельов уважав за крайнього пуриста, приставав на думку М. Сулими щодо цього питання й у своїй студії «Нариси з української синтакси» (1932 р.) писав: «Отже, при всіх формах дієслова *бути*, в усіх позиціях і без жодних відтінків значення, українська народня мова знає як норму лише присудкового назовного <...> орудний тут не властивий; буває здебільшого через чужі впливи» [11, с. 78].

Плюсквамперфект, або передминулий час, як писав М. Сулима, «становить собою одну з найхарактеристичніших особливостей української мови проти інших східнослов'янських мов – російської та білоруської»; утворюється він «з двох одна одній відповідних минулих форм – дієслова головного й помічного, напр.: *був узяв, була застівала, було стало, були заграли*». Тому такі конструкції, як «*пішов було*», «*пішла було*», «*пішли було*» та інші, науковець уважав за росіянізми в українській мові [10, с. 64–67].

Учений заперечував уживання в українській літературній мові активних дієприкметників на *-чий, -ший, -мий* на тій підставі, що їх «сучасна й відома стародавня українська народньо-масова та добра письменницька мова не утворює й навіть давно вже не знає», тому такі не пуричні форми, як «*їхавший, скачучих, знаходившийся, бажающий, мающий, слідующий, бувшеє, пануюча, завідуючий, керуючий, мешкающий*» тощо він пропонував заступати описовими зворотами, дієприслівниками на *-чи, -ши*, іменниками, прикметниками, дієприкметниками на *-ний, -тий*, тобто всіма властивими українській народній мові способами [10, с. 72–73].

Висновки. Отже, проаналізований матеріал дає нам змогу зробити певні висновки: по-перше, М. Сулима намагався звести до норми найсуттєвіші особливості української мови, і тому його мовознавчі погляди не завжди, як ми бачимо, збіглися з поглядами більшості тодішніх нормалізаторів; по-друге, його пуристичні погляди на встановлення літературної норми мали під собою міцне підґрунтя – народну мову, зафіксовану в етнографічних джерелах й у творчості українських класиків; по-третє, учений зробив чимало для вноормування тогочасної української літературної мови, що підтверджує його значний мовознавчий доробок у цій галузі.

Література:

1. Ленін В. Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні. Повне зібрання творів. Київ. 1973. Т. 39. С. 314.
2. Огієнко І. Історія української літературної мови [Електронний ресурс] URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>.
3. Горбач О. Білі й темні плями в історії мовознавства УРСР 1930-х рр. [Електронний ресурс] URL: <https://r2u.org.ua/node/224>.
4. Коршинський І. Мова також підсудна (спогади про професора М. Ф. Сулиму). *Українська мова*. 2007. Вип. 1. С. 87–93.
5. Сулима М. Регулятори й дисонатори української літературної мови. *Життя й революція*. 1927. Вип. 1. С. 74–78.
6. Синявський О. На синтаксичні теми (з приводу орудного дієвої особи при перемних дієприкметниках). *Культура українського слова*. Харків; Київ. 1931. 36. І. С. 85–91.

7. Сулима М. З приводу наших мовних злиднів. *Радянська освіта*. 1927. Вип. 2. С. 25–33.
8. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Чернівці: Рута. 1998. 208 с.
9. Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові. *Шлях освіти*. 1928. Вип. 4. С. 132–141.
10. Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки. Харків: Рух, 1928. 96 с.
11. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Харків: Радянська школа. 1932. 283 с.

Karikova N. Puristic views of Sulima on the normalization of the Ukrainian literary language

Summary. The article is devoted to the one of the most important periods in the development of the Ukrainian literary language – the 1920s, when the Ukrainian language, having acquired the status of an official, was finally able to develop naturally. It was then that the so-called process of Ukrainization began in the territory of Ukraine, which was part of the USSR, when the whole state apparatus was transferred into Ukrainian and public servants were required to take an exam for knowledge the official language. The article is devoted to Mykola Sulima, a well-known Kharkiv scientist, whom G. Y. Shevelov regarded as a “reasonable purist” (in this group he included O. Sinyavsky, O. Kurilo, V. Gantzov, etc.). The purpose of the article is to illuminate M. Sulima's views on the normalization of the Ukrainian literary language in the 1920s, which at that time was determined by the instability and lack of codified forms. The long and complicated process of normalization of the Ukrainian literary language of that time is reflected in many linguistic studios of the reputable scholars. Mykola Sulima devoted a considerable amount of his works to the question of the purity and correctness of his native language. The most expressive purist views of the scientist are traced in his linguistic studio “Ukrainian phrase”, which was published in 1928. Applying descriptive and comparative methods of research, we determined that it was in this work that M. Sulima distinguished the “most characteristic” features of the Ukrainian language, which, in his opinion, had to be saved and normalized. As we found out, he based his scientific views on an exact understanding that the development of the Ukrainian literary language is possible only on one condition: the literary language must be a folk, “living” language, preserved in ethnographic sources and works of the Ukrainian classic writers. It is concluded that the “living” language was the main criterion for M. Sulima for the normalization of the Ukrainian literary language.

Key words: M. Sulima, standartization of language, Ukrainian literary language in 1920s, “living” Ukrainian language.